

het boek nauwelijks aan bod. Is het dan wel kies om het begrip patronage zo ver op te rekken, dat bij wijze van spreken het kopen van een brood als patronage van het bakkerijbedrijf opgevat kan worden? Een begrip als kunstpatronage wordt zo al snel meer een tentatief heuristisch dan een analytisch instrument. Begrippen als sociaal en cultureel kapitaal en sociale netwerken worden eveneens veelvuldig gebruikt, maar nergens geoperationaliseerd. Het conceptueel raamwerk is daardoor nogal eclecticisch en inconsistent. Ook de methodologie rammelt nogal eens. Zo had voor het rekenwerk wel iets vaker de hulp van een statisticus ingeroepen mogen worden. Een fundamenteeler gemis is evenwel dat de bestudeerde groepen nauwelijks met controlegroepen vergeleken worden. De vele details die opgedist worden, krijgen daardoor al snel een op zichzelf staand karakter.

Timmermans begint zijn slotbeschouwing met de verzuchting: ‘Veel (detail)studies moeten nog ondernomen worden om het beeld van de kunstpatronage in het zeventiende-eeuwse Antwerpen te vervolledigen en te verfijnen’. Hij doet zijn eigen werk met deze dooddoener echter geen recht. Zijn boek biedt namelijk een rijk geschakeerd pallet aan empirische gegevens. En daar valt het ook voor te prijzen! Het is echter beslist niet denkbeeldig dat bij nog meer detailstudies op dit terrein al vlug de wet van de afnemende – of zelfs teruglopende – meeropbrengsten in werking zal treden. Het onderzoeksterrein zou duidelijk meer gebaat zijn bij beter uitgewerkte conceptuele en theoretische kaders en een geavanceerdere methodologie.

Harm Nijboer

Universiteit van Amsterdam en Meertens Instituut, Amsterdam

Christianne Smit (ed.), *Fatsoenlijk vertier. Deugdzame ontspanning voor arbeiders na 1870*, (Amsterdam: Bert Bakker, 2008) 301 p. ISBN 978-90-351-3248-1.

In de negentiende eeuw spraken zowel de toenmalige heersers, de liberale en confessionele burgerij, als de socialisten, die ervan overtuigd waren de heersers van de toekomst te zijn, zich uit tegen allerlei vormen van plat vermaak. Kermissen, straatprostitutie, het bezoek van tingeltangels, palingtrekken, al deze activiteiten dienden te verdwijnen. Liberalen hoopten zo de arbeiders in het gareel te houden en de socialisten wilden diezelfde arbeiders verheffen tot het niveau van de burgerij opdat ze de macht konden overnemen. Ondanks de verschillen tussen beide stromingen waren ze het over één ding roerend eens: de arbeiders moesten veranderen.

In de bundel *Fatsoenlijk vertier* komt een aantal aardige voorbeelden van het beschaven der arbeiders aan bod. Boudien de Vries schrijft over de leescultuur en hoe de stichtelijke bewakers van de volksgeest meenden dat arbeiders nuttige en aangename boeken moesten lezen. De toename van lezen als tijdverdrijf had volgens diezelfde beschavers echter ook een riskante kant. Vooral vrouwen en jonge meisjes zouden wel eens niet bestand kunnen zijn tegen de afstompende werking van het lezen van romans. Er werd zelfs gewezen op het risico van een leesverslaving! De socialisten waren desondanks van mening dat lezen heel belangrijk was voor de emancipatie van de arbeiders, maar dan moesten ze wel kennis vergaren en bekend worden met de echte literatuur. Alle goede bedoelingen kwamen samen in de oprichting van openbare leeszaal en bibliotheken. Hoe bevoogdend deze konden zijn moge blijken uit

het feit dat de boeken van de geestelijke vader van deugniet Pietje Bell, Chris van Abkoude, tot 1987 taboe waren in de Rotterdamse Gemeentebibliotheek.

Marc Adang schreef een bijdrage over de Amsterdamse vereniging Kunst aan het Volk, op welke organisatie hij in 2008 ook promoveerde. Ook bij Kunst aan het Volk, de naam zegt het al, was sprake van pogingen om de gewone man en vrouw in kennis te stellen van de schone kunsten waarvan zij tot dan nog slechts schaars genoten. Hier waren het vooral socialisten van burgerlijke afkomst die hun minder bedeelde broeders en zusters trachtten te beschaven. Typerend was een tentoonstelling in 1908 waar de arbeiders werd uitgelegd hoe ze hun kamers smaakvol dienden in te richten.

Dirk-Jan Verdonk belicht de pogingen om het vegetarisme populair te maken onder arbeiders. Precies in de jaren dat arbeiders in de positie kwamen dat ze zich geregeld een stukje vlees op tafel konden veroorloven, kregen ze te horen dat ze beter geen vlees konden eten. Dat zal verwarrend zijn geweest voor mensen die daarvoor te horen kregen dat vlees voor de betere standen was en zij zich dienden te behelpen met spek of een bokking.

In de bijdrage van Anne-Katrin Ebert blijkt hoe velen uit de burgerij worstelden met de verspreiding van hun cultuurgood naar de lagere klasse. De dames en heren van de ANWB waren allerminst enthousiast over het feit dat dienstboden nu ook leerden fietsen. Voor de burgers was de fiets namelijk een onderscheidend vervoermiddel om leuke tochtjes in speciale kleding te maken. Dat onderscheid verdween als dienstboden of, erger nog, fabrieksarbeiders de fiets zouden gaan gebruiken om naar hun werk te gaan. Alle weerzin ten spijt is dat precies wat er gebeurde.

Omdat de bundel het resultaat is van onderzoekspresentaties tijdens een studiedag die in 2006 plaats vond aan de Rijksuniversiteit Groningen bevat het boek ook bijdragen van Belgische en Duitse onderzoekers. Deze gaan over museumbezoek, volkstuinen en gymnastiek. Ook daar zien we dezelfde mechanismen optreden. Mensen uit de burgerij proberen de arbeiders iets bij te brengen, maar overzien de gevolgen van hun handelen niet. Hooggeschoolde burgers wijzen wel eens op de sportverdwazing onder de massa's, maar zij zijn zich er dan waarschijnlijk niet van bewust dat sport en topsport oorspronkelijk juist iets was waar de betere standen zich mee bezig hielden. Zo verschuiven de voorkeuren en gebruiken voortdurend. Wat in het ene tijdsgewricht *bon ton* is onder de goeude burgerij wordt door deze afgewezen vanaf het moment dat de grote massa het overneemt.

De bundel van Christianne Smit is een voortdurende aanwijzing voor het gelijk van Pierre Bourdieu. Lagere klassen kunnen wel trachten de *habitus* van de hogere klassen over te nemen, wat een duidelijk streven was van de volksverheffers rond 1900, maar uiteindelijk lukt het ze nooit. Lijkt het te lukken, dan verandert de *habitus* en begint het spel weer van voren af aan. Wie wil weten hoe deze strijd en wisselwerking op een aantal deelgebieden plaats vond, kan een hoop leren uit het boek.

Sjaak van der Velden

Wetenschappelijk Bureau van de SP, Rotterdam en Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam